

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA AJAS JA RUUMIS Richard Villems

Lugupeetud härra minister, akadeemikud, külalised!

Sel aastal on meie jaoks topeltjuubel. Läbi aasta tähistame Eesti Vabariigi 90. aastapäeva ja paralleelselt sellega mitmetel üritustel tähistame Eesti Teaduste Akadeemia 70. aastapäeva. Kui ma mõtlesin sellele, mida täna rääkida, oli mu põhiideeks anda juubeli puhul mingi ülevaade nendest 70 aastast ja vorm, mille ma valisin, on tutvustada Eesti Teaduste Akadeemia kohta käivaid seadusi ja Eesti Teaduste Akadeemia põhikirju läbi aastate. Miks? Vähemalt teoreetiliselt ja tegelikult ka praktiliselt läbi põhikirjade ja seaduste sätete peegeldub see, kes on akadeemik, peegeldub see, mis on Akadeemia, peegeldub Akadeemia vahekord riigiga ja palju muudki – peegeldub ajastu oma ideoloogiatega.

Eesti Teaduste Akadeemiat ei rajatud koos Eesti Vabariigiga. Tegelikult oli see küsimus arutlusel juba 1919. aastal. Kui selle arutluse detaile vaadata, nii palju kui neist on säilinud, siis ei olnud tegemist vastuolemise, vaid arvati, et on liiga vara, on tähtsamaid asju teha. Nüüd, kui me vaatame tagasi, oligi palju tähtsamaid asju teha, ka haridus- ja teaduselus. Eelkõige tuli taastada selleks, et Akadeemia saaks tekkida, kõrgharidus ja viia see emakeelseks. Miks just 1938. aastal otsustas Eesti Vabariik luua Teaduste Akadeemia? Ilmselt põhjusel, et maailmas kriis oli lõppenud, pilved olid ähvardavad, sõda ei olnud siiski veel alanud, paljudel oli lootus, vähemalt Euroopas, seda ära hoida ja Eesti majandus läks kiiresti ülesmäge. Eestis hakkas tekkima olukord, millest me räägime ka praegu. Kust hakkab tulema lisaväärtus, mis on vajalik selleks, et meie enda tööstus saaks kasvada, näiteks meie enda inseneride tarkuse läbi jne? Ja üks komponent selleks oli ilmselt riigijuhtide arvates Teaduste Akadeemia loomine.

Eesti Teaduste Akadeemia seadus, mille andis oma dekreediga välja riigihoidja 28. jaanuaril 1938, ütleb väga lihtsas keeles ja ühemõtteliselt, et Eesti Teaduste Akadeemia ülesandeks on üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse edendamine, lähtudes eeskätt tegeliku elu vajadustest väljakasvanud küsimustest. See on väga laialt mõistetav – mis on “eriti Eesti”, mis on “üldine”, mida tähendab “eeskätt tegeliku elu”. Kuid, kui me vaatame seda struktuuri, mis Akadeemial tekkis ja mille järgi ta hakkas arenema, siis ta oli küllaltki heterogeenne *asutus*, tolaegses keeles *asutis*. Sõna *asutis* muutus eesti keeles *asutuseks* märksa hiljem, mis põhjusel ka ei oleks. Sinna koondati ka Eesti Rahva Muuseum ja Eesti Kirjandusmuuseum. See nimekiri, mis anti Eesti Teaduste Akadeemia kätte, oli kaunis pikk. Mis puutub teadusasutustesse, siis selles mõttes on see seadus ühemõtteliselt loetav – ülesannete hulgas, mis seati Akadeemia ette, seisis ka teadusasutuste loomine. Selleni ei jõutud. Ma pöördun tagasi 1938. aasta seaduse mõningate muude aspektide juurde hiljem.

Nüüd, hüpates üle aja, mis juhtus 1940. aastal? Juhtus midagi väga lihtsat – Eesti Teaduste Akadeemia pandi kinni. Ma ei ole seda otsust näinud, kuid see otsus peaks kusagil olema. Huvitavam on aga tegelikult see, et 1945. aastal andis Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee välja määruse, mille sõnastuses olid nad teinud ilmselt ühe vea. Nad kirjutasid sisse sõna *taastamine* – Eesti Teaduste Akadeemia taastamine, ideoloogiline jutt sinna juurde: “Taastada Eesti Teaduste Akadeemia ja kujundada ta ümber Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Teaduste Akadeemiaks”. Sõna *taastamine* tarvitamine tähendab ilmselt seda, et vaatamata ajastule mõisteti, et midagi niisugust on tarvis. Mida sisaldas see põhikiri? Põhikiri puudutas alluvust Ministrite Nõukogule.

§ 2 sõnastus lisas sõnad *Nõukogude Liidu*: “Teaduste Akadeemia põhiliseks ülesandeks on igakülgne kaasaaitamine teoreetilise ja rakendusteaduse üldisele tõusule Eesti NSVs, Nõukogude Liidu ja maailma teadusliku mõtte tundmaõppimine ja arendamine”.

§ 3: “Selle põhiülesande täitmiseks Teaduste Akadeemia:

- a) keskendub oma tegevuse teaduse tähtsamaile juhtivatele probleemidele kõigis teadusharudes...;
- b) uurib Eesti NSV loodusvarasid...”

ei erine palju sellest seadusest, millest ilmselt juhindusid ka taastajad, kes olid suhteliselt lugupeetud akadeemikud. Punkt a) all juhitakse tähelepanu kõikide teadusharude arendamise vajadusele; punkt b) all Eesti loodusvaradele; c) – Eesti kultuur, ajalugu jne. Need olid kaetud. Sisaldus veel hoopis muhedam käsk – edendada klassideta ühiskonna kujundamist Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Palju rohkem seal ideoloogiat ei olnud. Millegipärast oli tol hetkel klassideta ühiskond see, mida peeti vajalikuks rõhutada. Alla olid kirjutanud Karotam ja Veimer. Mis sai edasi? See põhikiri pidas vastu päris kaua aastaid.

Alles 1960 – Stalin oli juba surnud, Hruštšov oma võimu tipul, sputnikud üles lastud – anti välja uus redaktsioon ja nr 1 ei kontsentreeru enam Eesti probleemistikule, vaid teatab, et Eesti Teaduste Akadeemia teostab teaduslikke uurimusi, mis aitavad kaasa teaduse tõusule Nõukogude Liidus. Mõnevõrra neutraalne. Nr 1 laiend: “Oma teaduslike uurimustega ja kogu oma tegevusega võtab Teaduste Akadeemia aktiivselt osa kommunistliku ühiskonna ülesehitamisest NSV Liidus, aitab kaitsta tööraha sotsialistlike saavutusi ja kindlustada rahu kogu maailmas”. Kui 1945.–46. aasta seaduseandjad ei olnud veel päriselt sisse elanud õigesse keelepruuki, siis nüüd hakkas see keelepruuk tulema. 1946. aasta põhikirjas võib märgata vääratust – Eesti NSV asemel on kirjutatud Eesti, mida pärastistes põhikirjades enam ei leia. Pärastistes põhikirjades pole kusagil kirjutatud Teaduste Akadeemia, ikka Eesti NSV Teaduste Akadeemia, nii et kontroll teksti üle kompetentsetes ringkondades paranes.

Järgmine põhikiri tuli 1964. aastal. Üldse olid 1960ndad aastad millegipärast põhikirjarikkad – 1960, 1964, 1969. Need redaktsioonid erinevad üksteisest suhteliselt vähe. 1964 tuli tagasi põhieesmärkide hulka nr 2 “teostada perspektiivseid teaduslikke uurimusi, mis on vahetult seotud vabariigi majanduse ja kultuuri arenguga”. 1969. aasta formuleeringud on praktiliselt 1964. aasta formuleeringutega identsed. Tuletan meelde (enamusele pole vaja seda meelde tuletada), et see oli periood, kus 1964. a sügisel kadus areenilt Hruštšov ja algas pikk-pikk ajastu, mida me tunneme stagnatsiooni nime all. Tegelikult selle aja jooksul ja ka enne seda kujunes Eesti Teaduste Akadeemiast teadusasutuste võrk.

1985. aastal tuli üle pika aja välja uus põhikirja redaktsioon. Üldsätted on praktiliselt ideoloogiavabad:

“Eesti Teaduste Akadeemia eesmärk on:

- 1) fundamentaaluuringu edasiarendamine loodus-, tehnika- ja ühiskonnateaduste põhisuundades;
- 2) perspektiivsete teoreetiliste ja rakenduslike uuringute tegemine, mis on vahetult seotud vabariigi majandusliku ja sotsiaalse arenguga ning on suunatud teaduslik-tehnilise progressi kiirendamisele”.

Üks lõik seitsmendast paragrahvist on väga huvitav. Seal on palju juttu agrotööstuskoondisest ja Akadeemia abist agrotööstuskoondisele jne, mida enne kunagi ei olnud, aga üks täiesti eriskummaline säte on seal sees: “ENSV Teaduste Akadeemia presiidium võib vastava osakonna esildisel lõpetada teadusliku uurimise asutuse või konstrueerimisbüroo teaduslik-metoodilise juhendamise, kui nende poolt tehtavate uuringute tase ei vasta ENSV Teaduste

Akadeemia nõuetele või kui teaduslik-metoodiline juhendamine on mingitel põhjustel raskendatud.” Tolleaegsed presiidiumi liikmed tõenäoliselt suudaksid seda kommenteerida. Midagi oli juhtunud. Millegipärast pidi Akadeemia, ja Ministrite Nõukogu kinnitas selle ära, ennast kaitsma. Ilmselt tuli kuskilt surve tegeleda mingisuguse tõelise jama teaduslik-metoodilise juhendamisega, mistõttu tuli kirjutada põhikirja nii naljakas lause.

Aeg läks edasi. Saabus 1989. aasta, kui võeti vastu keeleliselt huvitav üldkogu otsus. Pealkirjas on kirjutatud “Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1989. aasta (6.) aprilli otsus nr 2” ja selle otsuse esimene punkt ütleb praktiliselt kõik: “Võtta vastu Eesti Teaduste Akadeemia põhikiri”. Seega selle koosoleku käigus sai ajaloo ring Akadeemia jaoks täis ja Akadeemia algne nimetus taastus. Ma ei saa etteheiteid teha Indrek Toomele, Eesti NSV Ministrite Nõukogu kinnitas Eesti Teaduste Akadeemia põhikirja ära. Mida see põhikiri siis ütles? Põhikirja esimene punkt algab sõnadega “Eesti Teaduste Akadeemia (asutatud 1938) on teadlaste koondis ...” jne. Sõnastati ka Eesti Teaduste Akadeemia eesmärgid. Esimene on 1938. a põhieesmärgi parafraseering, teine on minu meelest kaugelevaatav ja iseäralikult huvipakkuv ka tänapäeval: “hoiatada ühiskonda võimalike ohtude eest ja astuda samme katastroofide ärahoidmiseks; otsida põhimõtteliselt uusi teid keskkonna seisundi ja inimese heaolu parandavas looduskasutuses...”. Ma ei peatu tänases ettekandes globaalprobleemidel, aga see on asi, mis on muutunud ülitähtsaks.

Ma ei hakka rääkima meie praegusest põhikirjast. See on meie koduleheküljel väljas ja on 1997. aasta redaktsioon.

Suhe riigiga. Milline on olnud Akadeemia suhe riigiga. Kellele allus? Kes juhtis Akadeemiat? 1938. aasta seadus on lihtne ja ühemõtteline. Akadeemia allus Haridusministeeriumile, haridusministrile. See oli tegelikult veidi keerulisem. Akadeemia allus Haridusministeeriumile tõepoolest, aga ajastut iseloomustab rangete selgete käsujoonte loomine, kuigi need käsujooned omavahel ei pruukinud väga heas kooskõlas olla. Mitte et ma tahaks nalja teha, aga näiteks – osakonnajuhatajad. 1938. aasta seaduses kõlab see nii: “Kui haridusminister ei ole nõus osakonnajuhatajaga, siis ta võib selle tagasi lükata ja kui ta jälle ei ole nõus teist korda, siis ta võib ise nimetada Akadeemia osakonnajuhataja”. Kõlab seda tüüpi ülesehitatud riigi puhul ehk isegi normaalselt. Samal ajal, vaadates Vabariigi Presidendi poolt – Akadeemia asepresident valiti salajasel hääletamisel (hääletamise protseduurid on umbes samad siinemaani), kinnitas Vabariigi President. Selle punkti puhul pole ühtegi märget sellest, et Vabariigi President oleks võinud valiku tagasi lükata ja määrata isiklikult asepresidendi. Akadeemia presidenti muidugi ei valitud, president määrati. Ei ole ühtegi märget peale selle lühikese teksti, et Vabariigi President nimetab Akadeemia presidendi.

Mis juhtus 1946. aastal? Kirjutati sisse ja see jäi püsima pikkadeks aegadeks, et Akadeemia allub Eesti NSV Ministrite Nõukogule. Tavaliselt oli seal vahel ka sõna “vahetult”, aga nüüd hakkas sisse tulema teine liin ja see teine liin oli alguses, 1946. aastal tagasihoidlik: “peab alalist sidet NSV Liidu Teaduste Akadeemiaga”. Miks mitte! 1960. aasta põhikiri ütleb: “allub vahetult Eesti NSV Ministrite Nõukogule”. Ei ütlegi midagi rohkemat. 1964. aasta põhikirjas on öeldud: “allub vahetult Eesti NSV Ministrite Nõukogule, tegevuse üldine juhtimine kuulub Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia Presiidiumile ja Eesti NSV Ministrite Nõukogule”. Võite aru saada kuidas tahes, aga on selge, et 1960. ja 1964. aastate vahel midagi muutus ilmselt kontseptuaalselt ja lisati: “Tegevuse üldine juhtimine kuulub NSV Liidu Teaduste Akadeemia Presiidiumile ja Eesti NSV Ministrite Nõukogule”. 1969. aasta põhikirjas jäid formuleeringud samaks.

1985. aasta põhikiri. Tuletan meelde, et see võeti vastu ajal, kui Gorbatšov just sai või veel ei olnud saanud ametisse. Oli kevadine aeg. Kuna neid dokumente tehakse ja kooskõlastatakse tükk aega, siis tõenäoliselt on õige seda nimetada Andropovi-Tšernenko aegseks dokumendiks. Mis on näha? Meie kohustustesse tuli sisse *uutmine*. *Teaduslik-tehniline progress* oli see terminoloogia, mis ilmselt tuli Andropovi ajal, aga millegipärast leevendus üllatavalt kontrollifunktsioon ja Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia roll piirati teaduslik-metoodilise juhendamisega.

1989. aasta põhikirjas seisab: “Eesti Teaduste Akadeemia tegutseb Eesti NSV Ministrite Nõukogu üldjuhtimisel”. Kuhugi ei kadunud ka Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia, aga see oli kontekstis: “teeb koostööd NSV Liidu ja teiste välismaiste...”. Pärast 1997. aasta seadust pole midagi huvitavat juhtunud. Meie tsiviilseadustiku üldosa seaduses on kirjas, et Akadeemia on avalik-õiguslik juriidiline isik koos sellest tulenevaga.

Mis on olnud läbi aegade akadeemikute ülesanneteks? 1938. aasta seadus on lihtne ja ühemõtteline: “Akadeemia liikme kohuseks on edendada isikliku loova uurimistöö kaudu teadust oma erialal”. Järgneb veel teisi, aga see on punkt 1. 1946. aastal oli akadeemiku roll spetsifitseerimata. Räägitakse Teaduste Akadeemia rollist pikalt-laialt, palju punkte, kaasa arvatud võitlus klassideta ühiskonna eest. 1960. aasta põhikirja tuli tagasi formuleering “Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemiku peakohustus seisneb teaduse rikastamises uute saavutuste ja avastustega isiklikult tehtavate teaduslike uuringute ning ...”. Ja see *ning* tegelikult tähendab teadussuuna juhtimist, koordineerimist jne. Personaalne asetatakse esikohale, kuid lause lõpeb selle laiendusega. 1964, 1969, 1985 jäid need formuleeringud identseks.

Kõigis nõukogudeaegsetes põhikirjades on jutt ka sellest, kuidas akadeemikust lahti saada. Millegipärast 1946 seda ei peetud üldse tähtsaks, 1960 hakkas see tähtsus tekkima ja seoses Sahharovi ja paljude teiste tegutsemisega muutus see päris oluliseks. Teame ju meie Akadeemia ajaloost Hans Kruusi väljaviskamist Eesti NSV Teaduste Akadeemiast. See väljaviskamine oli väga huvitava formuleeringuga, mis tuleneb ilmselt 1930ndatest aastatest: “tohib välja visata, kui ta tegevus on kahjulik”. Sõna *kahjurlus* on hästi tuntud sõna nõukogude kõnepruugis – kui tegevus on mitte riigile vaenulik, vaid kahjulik Nõukogude Liidule. Vaenulikkuse tõestamine on suhteliselt raske, aga kahjurluses süüdistada, nagu me teame, oli eriti 1930ndatel aastatel, sõja ajal ja pärast seda lihtne ja stereotüüpne.

Mida me tänapäeval oma ülesannete kohta ütleme? 1989. aasta põhikiri läheb taas mööda akadeemiku konkreetsetest ülesannetest ja teeb üldistuse, mis on arusaadav, kuid natuke igav: “teadlase kohus on teha uurimistööd”. Väga õige. Meie praegune kehtiv seadus ütleb, et akadeemiku ülesanneteks on edendada isikliku loova töö kaudu ... jne. See tähendab, on enam-vähem tagasi pöördutud 1938. aasta seaduse formuleeringu juurde, kaasajastades veidi keelt. Mida veel? Seal on palju punkte – “populariseerimine” jne. Veel on seal üks oluline punkt, mis kuulub kohustuste hulka: “tutvustada üldsusele ja riigiasutustele oma seisukohti teadust ja ühiskonda puudutavates küsimustes”. Miks see tähtis on? Sellepärast, et see kohustus on ühtlasi seadusega antud õigus, ja mitte alati ei pruugi akadeemikud rääkida tarka juttu, mitte alati ei pruugi see olla lõplik tõde, aga suvalisel juhul kuulub see kohustuste hulka. Kui ütleme – südamele koputab, siis tuleb avaldada oma arvamust. See oleks ülevaade põhikirjadest.

Eesti Teaduste Akadeemia on praegu alustanud protsessi, mis (seadusandlus on kauakestev, tuleb korralikult ette valmistada) loodetavasti lõpeb sellega, et juubeliaastal me saame oma

seaduse uue redaktsiooni. Mispärast? Põhjusel, et Eesti Teaduste Akadeemia põhiülesanne praeguse seaduse alusel, mis puudutab teaduse edendamist Eestis, ei ole meie üldkogu seisukohast teostatav, kui Akadeemia on töötamas kitsalt teadlaste klubina. Akadeemikud on paljude komisjonide liikmed, akadeemikud mõjutavad kindlasti paljusid protsesse, kuid Akadeemial on vaja tugevamat rolli ning see rolli otsimine vaid põhikirja sätte alusel, mis ütleb, et akadeemikud on kangesti targad ja annavad head nõu, ei ole piisav. Me oleme sellest üldkogudel rääkinud. Mitte mingil juhul ei ole see üleskutse hakata looma, ammugi taastama, instituutide süsteemi. Võib-olla põlvkonna pärast on see vajalik, võib-olla rutem, aga praegune kõrgkoolide potentsiaal kindlasti ja loodetavasti ka praktika on kaugelt nii suur, et nad suudavad absorbeerida veel palju-palju head teadust paralleelselt oma teise, või ütleme esmase, põhikohustusega kasvatada spetsialiste. Seetõttu on see eelkõige pöördumine akadeemikute, üldkogu liikmete poole informatsiooniga. Me ei ole seda kajastanud detailides oma koduleheküljel, aga siinsamas saalis toimus kolm nädalat tagasi Riigikogu kultuurikomisjoni ja Akadeemia juhatuse ühine koosolek, kus me vahetasime päris pikalt ja suure avameelsusega lahtise tekstiga mõtteid Eesti riigi tuleviku ja Akadeemia rolli ning teaduse ja arendustegevuse rolli üle, startides sellest põhitõest, mida tõi eredalt esile ka arengufondi viimane aruanne. Seda me teadsime juba 4–5 aastat tagasi, kui jälgisime, kuidas kaks kõverat – tööviljakus ja palgakõver Eestis lähenevad lõikepunktile, ja nüüd me teame, et õige mitu aastat on nad juba lõikunud ja see töötab meie kahjuks. Härra Neivelt kommenteeris seda arengufondi analüüsi, mis on ilusti kaante vahel, ajalehes nii: “see uuring oleks meil võinud olla juba kolme aasta eest”. Kui selle uuringu esimene avalik kuulamine toimus minister Partsi eesistumisel Innovatsiooninõukogus, siis enamus sealolijaid seda päris nii välja ei öelnud. Probleem on selles, et seda tüüpi teadmine, kui ta tuleb ühiskonda juhukildudena, kui grupp inimesi avaldab mingi raamatukese või brošüüri, siis tal ei ole seda jõudu, mis peaks olema. Akadeemia tahab uue põhikirja alusel saada ressursse, et võtta ette mastaapseid hädavajalikke uuringuid üliolulistel teemadel. Sinna kuulub väga palju. Kui ma ütlen ühe sõna – energeetika, siis sellest piisab. On veel väga palju teisi küsimusi. Meil on energeetikakomisjon, mis on hea näide, kuidas Akadeemia seda tüüpi komisjoni teeb. Nimelt kuuluvad sinna ka mõned akadeemikud, aga põhimõtteliselt on komisjonis selle ala tipp-praktikud Eesti Vabariigis. Komisjonide kõrval on meil vaja pidevalt tegutsevaid inimesi, nende hulgas akadeemikuid, aga ma pean silmas inimesi, kes on keskmisest akadeemikust korra-kaks nooremad, ja me kutsume seda kokkuleppeliselt süvauuringute keskuseks. Mis nimi sel ka ei saaks olema, on see niisugune asi, mida Akadeemia tahaks enda peale võtta. Sõltumata sellest, kas meil on arengufond, kes uurimuse tellib, või seda fondi ei ole, või on hoopis probleem, mille jaoks ei ole veel fondi. Et me oleksime võimelised tegutsema nendes küsimustes, mida Akadeemia (sageli on tegemist ka üksiku akadeemikuga, kes oma ideega välja tuleb) õigeks, vajalikuks, hädavajalikuks peab. Eesti Vabariigis praegu sellist võimalust ei ole. Kuid see on eraldi küsimus.

Täna tähelepanu eest!